

“हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) कल्याणासाठी मॅनहोलकडून मशिनहोलकडे” ही राज्यस्तरीय योजना राबविण्यास मान्यता देणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग
शासन निर्णय क्र. हैमैऊ-२०२३/प्र.क्र.७९/सआक
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- १६ मार्च, २०२४.

वाचा :

१. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे अधिनियम २०१३,
२. रिट याचिका (सिव्हील) क्रमांक- ५८३/२००३ मध्ये मा.सर्वोच्च न्यायालयाने दिनांक २७/३/२०१४ रोजी दिलेले आदेश.

प्रस्तावना :- सन २०११ च्या जनगणनेनुसार देशपातळीवर तब्बल २६ लाख अनारोग्यकारी शौचालये आढळून आली. या सर्व गंभीर परिस्थितीची दखल घेऊन केंद्र शासनाने सदर कुप्रथेचे उच्चाटन करण्यासाठी, त्याचप्रमाणे या घटकांवर वारंवार होणारे अन्याय दूर करणे, त्यांचे जीवनमान उंचावणे व त्यांना सन्मानाने जगता येण्यासाठी त्यांचे पुनर्वसन करणे याकरीता केंद्र शासनाने हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध आणि त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ पारीत केला आहे. या कायद्यामध्ये हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांच्या (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) नियुक्तीवर प्रतिबंध लावण्यासाठी संस्थात्मक संरचना, उपाययोजना यांचा अंतर्भाव करणेत आलेला आहे. यामध्ये हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांची (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) व्याख्या, इनसॅनिटरी लॅटरिन शोधणे, हाताने मैला साफ करण्याच्या कामास प्रतिबंध करणे, हाताने मैला साफ करणाऱ्या शहरी व ग्रामीण भागातील कर्मचाऱ्यांचा शोध घेऊन निश्चिती करणे व त्यांचे पुनर्वसन करणे, कायदयाच्या अंमलबजावणीसाठी सक्षम प्राधिकारी नेमणे, कायदयाचे उल्लंघन करणाऱ्यांसंदर्भात कार्यवाही करणे, दक्षता समिती नेमणे, इतर विषयी तरतूदी याचा समावेश आहे. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांमध्ये (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) प्रामुख्याने अनुसूचित जाती या प्रवर्गातील कर्मचाऱ्यांचा समावेश असतो.केंद्र शासनाच्या कायदयास अनुसरून महाराष्ट्र शासनाने देखील “हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या सेवायोजनेस प्रतिबंध आणि त्यांचे पुनर्वसन २०१३” हा अधिनियम लागू केला आहे.

सदर अधिनियमातील प्रकरण ८ कलम ३३(१) व ३३(२) मध्ये खालीलप्रमाणे तरतूद आहे :-

Chapter VIII - Miscellaneous

३३(१) It shall be the duty of every local authority and other agency to use appropriate technological appliances for cleaning of sewers, septic tanks and other spaces within their control with a view to eliminating the need for the manual handling of excreta in the process of their cleaning.

३३(२) It shall be the duty of the appropriate Government to promote, through financial assistance, incentives and otherwise, the use of modern technology, as mentioned in sub-section (१).

मा. सर्वोच्च न्यायालयाने रिट याचिका क्र.५८३/२००३ प्रकरणी दाखल अवमान याचिका (सिव्हील) क्र.१३२/२०१२ मध्ये दि.२७.३.२०१४ रोजी दिलेल्या आदेशानुसार या कायद्याच्या अंमलबजावणी संदर्भात हाताने मैला साफ करण्याची पध्दत बंद करणे आणि पुढील पिढीला ह्या अमानवीय कुप्रथेपासून दूर ठेवण्यासाठी या अस्वच्छ व्यवसायामध्ये असणाऱ्या व्यक्तींचे पुनर्वसन करणे आवश्यक असून त्यासाठी सेफ्टी ड्रेनेज सिस्टीम मध्ये पुरेशी सुरक्षा साधने न वापरता कोणालाही उतरू देणे योग्य नाही. तसेच, अशा प्रकरणात मृत पावलेल्या व्यक्तींच्या कुटुंबियांना रु.१० लाख नुकसान भरपाई देण्याचे आदेश आहेत. यावरून मा. सर्वोच्च न्यायालयदेखील या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी व या कुप्रथेच्या उच्चाटनासाठी गंभीर असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच, कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे ही संबंधित शासनाची देखील जबाबदारी आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्था व इतर संस्थांनी त्यांच्या नियंत्रणाखालील गटारे, सेप्टिक टाक्या आणि इतर जागांची सफाई करण्यासाठी सफाई कर्मचाऱ्यांना (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) आधुनिक तांत्रिक उपकरणे उपलब्ध करून देणे स्थानिक स्वराज्य संस्था व इतर संस्थांचे कर्तव्य आहे.

सन २०२२-२३ चा अर्थसंकल्प सादर करताना मा. उपमुख्यमंत्री तथा मंत्री, वित्त, नियोजन व राज्य उत्पादन शुल्क यांनी अर्थसंकल्पीय भाषणात “नगरपालिका महानगरपालिकांमध्ये कार्यरत सफाई कर्मचाऱ्यांची (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) जोखीम कमी करून, त्यांना होणारे आजार टाळण्यासाठी तसेच त्यांच्या मनातील अप्रतिष्ठेच्या भावनेचे उच्चाटन करण्यासाठी यापुढे गटार सफाई यंत्रचलित पद्धतीने करण्याचे राज्य सरकारने ठरवले असून त्यासाठी आधुनिक गाड्या पुरविण्यात येणार आहेत” याप्रमाणे घोषणा केली आहे.

केंद्र शासनाच्या सन २०२३ च्या अर्थसंकल्पात “मॅनहोलकडून मशिनहोलकडे” ही संकल्पना नमूद असून त्याची अंमलबजावणी होण्याकरीता आवश्यक पावले उचलणे आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे.

हाताने मैला उचलणे या कुप्रथेचे उच्चाटन होण्यासाठी तसेच सफाई कर्मचारी (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) यांचे मॅनहोल, भूमिगत गटारे/मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी/ मलकुंड टाकी साफ करताना गुदमरून होणारे मृत्यु टाळण्याच्या अनुषंगाने मॅनहोल, भूमिगत गटारे/ मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी/ मलकुंड टाकी तसेच सिवेज टाकी, सार्वजनिक / सामुदायिक शौचालये इ. स्वच्छता करणारी वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे/ रोबोटीक स्वच्छता यंत्रे त्याचबरोबर आपात्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने खरेदी करण्याची सफाई कामगारांच्या (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) कल्याणासाठी

मॅनहोलकडून मशिनहोलकडे” ही राज्यस्तरीय योजना वरील वस्तुस्थितीस अनुसरून राबविण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय:- केंद्र शासनाच्या हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) नियुक्तीस प्रतिबंध करणे व त्यांचे पुनर्वसन अधिनियम, २०१३ व मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या दि.२७ मार्च, २०१४ च्या आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हाताने मैला उचलणे या कुप्रथेचे उच्चाटन होण्यासाठी व मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स यांचे होणारे मृत्यु टाळण्यासाठी वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे / रोबोटिक स्वच्छता यंत्रांद्वारे मॅनहोल, भूमिगत गटारे/ मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी/ मलकुंड टाकी तसेच सिवेज टाकी, सार्वजनिक/ सामुदायिक शौचालये इ.ची स्वच्छता करणारी तसेच आपात्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहनांद्वारे साफसफाई करण्याची “हाताने मैला उचलणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या कल्याणासाठी मॅनहोलकडून मशिनहोलकडे” ही राज्यस्तरीय योजना राबविण्यास व त्याकरीता लागणाऱ्या अंदाजित रुपये ५०२.४० कोटी (अक्षरी पाचशे दोन कोटी चाळीस लाख फक्त) इतक्या खर्चास या शासन निर्णयाद्वारे खालीलप्रमाणे मान्यता देण्यात येत आहे :-

अ. क्र	योजना	उद्दिष्ट	अपेक्षित आर्थिक भार	अर्थसहाय्य
अ)	वाहनयुक्त रोबोटिक स्वच्छता यंत्रे	२९ नग (२९ महानगरपालिकांसाठी प्रत्येकी १ नग याप्रमाणे)	रु.२९ कोटी (प्रति नग रु.१ कोटी याप्रमाणे)	१००%
ब)	वाहनयुक्त सक्शन व जेटींग यांत्रिकीकृत उपकरणे	४१४ नग (२९ महानगरपालिका, २४३ नगरपरिषदा व १४२ नगरपंचायतींना प्रत्येकी १ नग याप्रमाणे)	रु.४१४ कोटी (प्रति नग रु.१ कोटी याप्रमाणे)	१००%
क)	आपात्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने	३६ नग (३६ जिल्ह्यांसाठी प्रत्येकी १ नग याप्रमाणे)	रु.५९.४० कोटी (प्रति नग रु.१.६५ कोटी याप्रमाणे)	१००%
एकूण अपेक्षित खर्च		रु. ५०२.४० कोटी (अक्षरी पाचशे दोन कोटी चाळीस लाख फक्त)		

• **योजनेचा उद्देश :-**

- हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांना (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) मॅनहोल, भूमिगत गटारे, मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी व सिवेज टाकी यामध्ये प्रत्यक्ष उतरून करण्यात येणाऱ्या मैला उचलण्याच्या जोखमीच्या व धोकादायक कामातून मुक्त करून मृत्यु दर शुन्यावर आणणे.
- नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता वाढविणे.

३. हाताने मानवी मलमुत्र व मैला साफ करण्याचे काम संपूर्ण बंद करुन यांत्रिकीकरणाद्वारे हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांचा मानवी मलमुत्राशी व मैला यांच्याशी येणारा प्रत्यक्ष संपर्क टाळणे व आरोग्यमानात सुधारणा करणे.
४. यांत्रिकीकरणाद्वारे सुरक्षित स्वच्छतेच्या कामास प्रोत्साहन देणे.
५. सफाई कर्मचाऱ्यांचा (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) मलजलवाहिनी आणि सेप्टिक टाक्यांमध्ये धोकादायक प्रवेश संपुर्णपणे प्रतिबंधित करुन त्यांची संपूर्ण यांत्रिकीकृत यंत्रणेद्वारे स्वच्छता करणे व हाताने मैला हाताळण्याच्या पध्दतीची शाश्वत समाप्ती करणे.

योजनेचे स्वरूप :-

१. मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स ॲक्ट २०१३ व मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या २०१४ च्या आदेशानुसार महाराष्ट्र राज्यात अस्तित्वात असलेल्या महानगरपालिका, नगरपालिका/नगरपरिषदा, नगर पंचायती, शासकीय/निम शासकीय रुग्णालये, बाजारपेठा, बस स्थानके, रेल्वे स्थानके, विद्यालय/ महाविद्यालय अशा सर्व ठिकाणी सफाईचे काम यंत्राद्वारे होणे बंधनकारक आहे. त्यानुषंगाने हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कर्मचाऱ्यांच्या (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) नियुक्तीस प्रतिबंध करणे या कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी व हाताने मैला उचलणे या कुप्रथेचे उच्चाटन करण्याच्या अनुषंगाने मॅनहोलची स्वच्छता करण्याकरीता राज्यातील २९ महानगरपालिकांना प्रत्येकी १ नग याप्रमाणे २९ नग वाहनयुक्त रोबोटिक स्वच्छता यंत्रे तसेच राज्यातील २९ महानगरपालिका, २४३ नगरपरिषदा, १४२ नगरपंचायतींना मॅनहोल, भूमिगत गटारे/ मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी/ मलकुंड टाकी तसेच सिवेज टाकी, सार्वजनिक / सामुदायिक शौचालये इ. स्वच्छता करणारी किमान प्रत्येकी एक नग याप्रमाणे ४१४ नग वाहनयुक्त सक्शन व जेटिंग यांत्रिकीकृत उपकरणे तसेच केंद्रीय गृहनिर्माण व नगर विकास मंत्रालयाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार अगदी अनिवार्य परिस्थितीमध्ये ड्रेनेज आणि सेप्टिक टँकची आकस्मिकरित्या उद्धवललेल्या परिस्थितीमध्ये किंवा नियोजनबद्ध मनुष्याद्वारे सफाई करावी लागल्यास ती सर्व सुरक्षा उपकरणे व कुशल मनुष्यबळाचा वापर करुन सदर कामगारांच्या जिविताची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी राज्यातील ३६ जिल्ह्यांमध्ये RSA (Responsible Sanitation Authority) ची स्थापना करुन प्रत्येकी १ नग याप्रमाणे ३६ नग आपत्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने (ERSU - Emergency Response Sanitation Unit) सामाजिक न्याय विभागांतर्गत महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळाकडून उपलब्ध निधीच्या मर्यादेत खरेदी करुन ती नगर विकास विभागास व RSA(Responsible Sanitation Authority) ला हस्तांतरीत करण्यात येतील.

२. वरीलप्रमाणे खरेदी करण्यासाठी उद्योग, ऊर्जा व कामगार विभागाच्या शासन निर्णय क्रमांक - भांखस-२०१४/प्र.क्र.८२ (भाग ३)/उद्योग-४, दिनांक १.१२.२०१६ अन्वये खरेदीसाठीच्या कार्यपद्धतीच्या सुधारीत नियमपुस्तिकेतील तरतुदीनुसार सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष

सहाय्य विभाग यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय प्रशासकीय विभाग खरेदी समिती तसेच प्रस्तुत प्रकरणी निःपक्षपातीपणे Quality and Cost Basis System (QCBS) च्या आधारे तांत्रिक विनिर्देश व पात्रता निकष ठरविण्यासाठी व्यवस्थापकीय संचालक, महात्मा फुले मागासवर्ग विकास महामंडळ यांच्या अध्यक्षतेखाली तांत्रिक समिती गठीत करण्यास सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागास अधिकार असतील.

३. खरेदी करण्यात येणारी वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे / रोबोटिक स्वच्छता यंत्रे पुढीलप्रमाणे ३ टप्प्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पुरविण्यात येतील :-

पहिला टप्पा :- सर्व महानगरपालिका, सर्व “अ” आणि “ब” वर्ग नगर परिषदा आणि उपलब्ध निधीच्या मर्यादेत “क” वर्ग नगरपरिषदा

दुसरा टप्पा :- उर्वरित “क” वर्ग नगरपरिषदा

तिसरा टप्पा :- सर्व नगरपंचायती

४. प्रस्तुत प्रयोजनार्थ अंदाजे रु.५०२.४० कोटी (अक्षरी पाचशे दोन कोटी चाळीस लाख फक्त) खर्च अपेक्षित आहे. त्यापैकी “मॅनहोलकडून मशिनहोलकडे” या राज्यस्तरीय योजनेअंतर्गत वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे /रोबोटिक स्वच्छता यंत्रे व आपत्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने खरेदी करण्यासाठी “२२२५, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग व अल्पसंख्यांक यांचे कल्याण ०१, अनुसूचित जातींचे कल्याण, १०२, आर्थिक विकास (०३) (०३) महाराष्ट्र राज्य सफाई कर्मचारी आयोगास अनुदान (अ.जा.उ.यो.) (कार्यक्रम) ३१, सहायक अनुदाने (वेतनेतर) या लेखाशिर्षाखाली रु.२३२.५० कोटी निधी चालू सन २०२३-२४ या वर्षात पूरक मागणीद्वारे मंजूर निधीतून विहित कार्यपद्धतीचा व नियमांचा अवलंब करून खर्च करण्यास तसेच उर्वरित रु. २६९.९० कोटी आवश्यक आर्थिक तरतूद सन २०२४-२५ आणि सन २०२५-२६ या वर्षाकरिता अनुसूचित जाती उपयोजनेतून उपलब्ध करून देण्यात येईल.

५. सदर वाहनांच्या परिचलनासाठी प्रथम प्राधान्याने महाराष्ट्रातील सध्या कार्यरत मॅन्युअल स्कॅव्हेजर्सना प्रशिक्षित करून त्यांची नियुक्ती करणे संबंधित स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बंधनकारक राहिल.

६. संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि जिल्हे यांची आवश्यकता लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे / रोबोटिक स्वच्छता यंत्रे व आपत्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने यामध्ये बदल करून खरेदी करण्याचे अधिकार सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागास राहतील.

७. सदर वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणाचे पात्र पुरवठाराकडून पुढील पाच वर्षांसाठी परिचालन व परिरक्षण करून घेण्यासाठी संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत विहित कार्यपद्धतीचे अवलंब करून दरनिश्चिती करण्यास व सदरचा खर्च संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून भागविण्याची मुभा असेल.

८. मॅनहोल, भूमिगत गटारे, मल जलवाहिन्या, सेप्टिक टाकी, मलकुंड टाकी, सिवेज टाकी, सार्वजनिक/ सामुदायिक शौचालये इ.ची स्वच्छता करणारी किमान प्रत्येकी एक याप्रमाणे वाहनयुक्त यांत्रिकीकृत उपकरणे / रोबोटीक स्वच्छता यंत्रे व आपात्कालीन प्रतिसाद स्वच्छता युनिट वाहने यांची वरीलप्रमाणे रु.५०२.४० कोटीच्या (अक्षरी पाचशे दोन कोटी चाळीस लाख फक्त) मर्यादेत राहून एकच निविदा प्रक्रिया राबवून खरेदी व खर्च करण्यात येईल.

सदर शासन निर्णय मा.मंत्रिमंडळाच्या मान्यतेने निर्गमित करण्यात येत असून तो महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला आहे. त्याचा संगणक सांकेतांक २०२४०३१६१५००४७६५२२ असा असून सदर शासन निर्णय डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(सतीश खैरमोडे)
अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन.

प्रति,

- १) मा. राज्यपाल यांचे प्रधान सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई,
- २) मा. मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई
- ३) मा. उपमुख्यमंत्री (गृह) यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई,
- ४) मा. उपमुख्यमंत्री (वित्त व नियोजन) यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मुख्यमंत्री सचिवालय, मंत्रालय, मुंबई,
- ५) सर्व मा. मंत्री / सर्व मा. राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ६) विधानमंडळाच्या सर्व समित्यांचे प्रमुख, विधानमंडळ, मुंबई,
- ७) मा. विरोधी पक्षनेता, विधान सभा/ विधान परिषद, विधान मंडळ, मुंबई,
- ८) सर्व सन्माननीय सदस्य, विधान सभा/ विधान परिषद,
- ९) मा. मुख्य सचिव, यांचे सह सचिव, मुख्य सचिवांचे कार्यालय, मंत्रालय, मुंबई,
- १०) सर्व अ.मु.स./ प्रधान सचिव / सचिव, मंत्रालय, मुंबई,
- ११) सचिव, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई,
- १२) सर्व विभागीय आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य
- १३) आयुक्त, समाजकल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे,
- १४) आयुक्त तथा संचालक, नगरपालिका प्रशासन संचालनालय, मुंबई,
- १५) आयुक्त, सर्व महानगरपालिका, महाराष्ट्र राज्य,
- १६) आयुक्त, दिव्यांग कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे
- १७) व्यवस्थापकीय संचालक, महात्मा फुले मागासवर्गीय विकास महामंडळ, मुंबई,
- १८) महासंचालक, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (बार्टी), पुणे

- १९) संचालक, विजाभज, इमाव व विमाप्र संचालनालय, मुंबई,
- २०) संचालक, आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई,
- २१) सर्व जिल्हाधिकारी,
- २२) सर्व प्रादेशिक उपायुक्त/ सर्व सहाय्यक आयुक्त समाज कल्याण /सर्व जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी जिल्हा परिषद,
- २३) सर्व गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती,
- २४) महालेखापाल, महाराष्ट्र-१/२ (लेखापरिक्षा व अनुज्ञेयता), मुंबई / नागपूर,
- २५) मुख्याधिकारी/मुख्य कार्यकारी अधिकारी, म्हाडा, सिडको, एमएमआरडी., एनएमआरडीए, पीएमआरडीए, पीसीएनडीटी,
- २६) सर्व जिल्हा कोषागार अधिकारी,
- २७) निवडनस्ती/सआक.
